

SELÇUKLULAR DEVLETİ'NDE İKTİDARIN YAPISI VE SİYASÎ MEŞRUIYET

مشروعیت سیاسی وساختار قدرت در حکومت سلجوقیان

Dr. Taqi Azad ARMAKÎ*

Maryam KAMALÎ**

Çev. Hormoz KAZEMİGHALİNGHİEH***

Yasemin ELLİK****

Öz

Selçuklu Türkmenleri siyasi sahneye adım attığı sırada İran, Abbâsî Hilâfeti dönemindeki siyasi değişikliklerden ve yeni hükümetlerin oluşumundan kaynaklanan geniş tarihi tecrübeler edinmiştir. Bu hükümetler, İran Ortaçağ tarihinde ilk İslâm İmparatorluğu'nu kurmak için Selçuklu Devleti'ne önemli bir siyasi yapıyı miras bırakmışlardır. Selçuklu Devleti, yaklaşık bir buçuk yüzyıl boyunca Mâverâünnehir' den Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hâkimiyetini sağlam bir şekilde kurabilmek için, İranlı bürokrasinin ve kabilenin gelenek-göreneklerinden oluşan yönetime dayanarak, yeni bir iktidar yapısı oluşturmuştur. Kendi meşruiyetini örgütlemek için, toplumdaki ana kurumlar arasındaki etkileşimi ve güç paylaşımını geliştirmiştir. Bu makale Max Weber'in, meşruiyet tanımını ve onun çeşitlerini temel alarak Selçuklu Devleti'nin kurulduğu zamandan Sultan Melikşah dönemini sonuna kadar (Kameri 431-485) (1040-1092) Selçuklu Devleti'nin yapısını tanıtmayı amaçlamaktadır. Ayrıca çeşitli meşruiyet

* Tahran Üniversitesi Sosyoloji Profesörü

** Tahran Üniversitesi İran Tarihi Doktora Öğrencisi

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye, kı.hurmuz@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0002-5425-9160>

**** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye, yaseminellik93@hotmail.com , <https://orcid.org/0000-0001-9075-6327>

türlerine dayanarak Selçukluların, meşrulaşmaya giden yolda kullandıkları uygulamaları ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

•
Anahtar Kelimeler

Selçuklu Devleti, Siyasi Yapı, Halifelik, Saltanat, Vezaret, Emirlik, Siyasi Meşruiyet

•
چکیده

ترکمانان سلجوقی زمانی در عرصه قدرت خواهی گام نهادند که ایران تجربه تاریخی وسیعی از تحولات سیاسی و تشکیل حکومت های نو به نو در دوره خلافت عباسی را پشت سر می گذاشت. این دولت ها تجربه ارزشمندی از ساختار و مشروعیت سیاسی را برای دولت سلجوقی به یادگار گذاشتند تا به کمک آن اولین امپراتوری اسلامی را در تاریخ میانه ایران تشکیل دهند. دولت سلجوقی با تکیه بر شیوه ای مرکب از آداب و رسوم قبیله ای و دیوان سالاری ایرانی، ساختار جدیدی از قدرت را ایجاد کرد که توانست نزدیک به یک قرن و نیم بر قلمرو گسترده ای از ماوراءالنهر تا مدیترانه حکومت کند. این مقاله با توجه به مقاله ماکس وبر از مشروعیت و انواع آن، به بازنگری ساختار دولت سلجوقی از زمان تشکیل امپراتوری سلجوقی تا پایان حکومت سلطان ملکشاه (۴۸۵-۴۳۱ق) می پردازد تا نوع ویژه ای از مشروعیت سیاسی را معرفی کند که سلجوقیان با تکیه بر کنشگران و نهادهای مؤثر در جامعه و تقسیم قدرت در میان ایشان در تاریخ ایران رقم زدند.

•
واژه های کلیدی

دولت سلجوقی، ساختار قدرت، خلافت، سلطنت، وزارت، امارت، مشروعیت سیاسی

TERCÜME SELÇUKLULAR DEVLETİ'NDE İKTİDARIN YAPISI VE SİYASÎ MEŞRUIYET¹

Dr. Taqi Azad ARMAKİ*
Maryam KAMALİ**

1. MESELENİN AÇIKLAMASI

Sâsânîler, yıllarca Rum İmparatoru ile savaşan Ahameniş M.Ö. 550-330 ve Eşkânîler M.Ö. 224- M. 250 gibi büyük imparatorluklara karşı borçluydular. Nitekim kendi hükümetleri için bir varis düşünmeseler de köklü bir siyasi yapı ortaya koymuşlardı. Bu bakımdan Sâsânî Devleti'nin sükûtu M. 651-224, İran tarihinde yeni bir sayfa açmıştı.

Beni Ümeyye M.S 749-758 (Kameri 132-41) ve özellikle Beni Abbas M.S 749-1160 (Kameri 556-132) Devletleri, Hilâfet'in siyasi yapısında İran bürokrasisinden ve vezirlerinden faydalanmışlardı. Hilâfet İmparatorluğu'nun çerçevesini, bu hususa dayanan bir siyasi yapıyla oluşturmuşlardı. Zira İslâm topraklarının geniş olmasından dolayı Halifeler, İran coğrafyasında bulunan mahalli devletleri onaylamak zorundaydılar.

Tâhirîler M.S 820-872 (Kameri 259-205), Saffârîler M.S 861-950 (Kameri 339-247), Büveyhîler M.S 932-1055 (Kameri 320-447), Ziyârîler M.S 928-1033 (Kameri 316-425) ve Gazneliler gibi İran'daki küçük hanedanların güçlenmesi Abbâsî Devleti için küçük rakipler sağlamaktaydı. Bu hanedanlar, hâkimiyetlerinin meşruiyet kazanması için Hilâfetin onayını almaktaydılar. Fakat yavaş yavaş Bağdat'a kadar kendi siyasi boyutlarını genişleterek Hilâfet'e baskı yapmışlardır.

Selçuklular, faaliyet gösterdikleri sahada yerel hükümetlerin siyasi yapıdaki tecrübelerinden faydalanarak hâkimiyetlerini güçlendirmişler ve İran'da meşruiyet elde etmişlerdir. Sadece yerel hükümetlerin siyasi tecrübelerinden yararlanmakla kalmamışlar, bu hükümetlerin uyguladıkları politikaların eksik

¹ Bu çalışma, Tahran'da Selçuklulara dair yazılan bir makalenin nasıl olduğunu göstermek amacıyla orijinal Farsça metnine sadık kalınarak çevrilmiştir. Makaleye tarafımızdan sadece dipnot mahiyetinde olmak üzere birkaç bilgi eklenmiş olup, bunun dışında herhangi bir bilgi eklenmemiştir. Bu çalışmanın yayınlanması sürecinde yardımlarını gördüğümüz Prof. Dr. Erkan Göksu hocamıza teşekkür ederiz. (Hormoz KAZEMİGHALİNGHİEH – Yasemin ELLİK)

* Tahran Üniversitesi Sosyoloji Profesörü

** Tahran Üniversitesi İran Tarihi Doktora Öğrencisi

yönlerini de görüp değiştirmişlerdir. Böylece nispeten uzun ömürlü bir imparatorluğun sahibi olmuşlardır.

İran'da mevcut olan siyasi güç yapısı, Selçukluları bu yapılardan ders çıkararak ve yapıları düzelterek güçlü bir imparatorluk kurmaya yöneltmiştir. Onlar, diğer hanedanların tecrübelerinden istifade ederek ve kendi topluluklarının tarihi deneyimlerinden yola çıkarak, meşruiyetin yeni bir türünü tanımlamışlardır. Çeşitli kurumlar arasında birlik kurarak ve akıllıca bir güç dağıtımı yaparak meşruiyetlerini elde etmişlerdir. İran, İslâm tarihinde o döneme kadar benzersiz bir yöntem uygulamışlardır. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nde, meşrulaştırma süreci ve güç dağıtımına dair önemli ilişkiler bulunmaktadır. Bunları anlayabilmemiz için daha dikkatli araştırma yapılmalıdır.

Bu makale, başlangıcından Selçuklu Sultanı Melikşah döneminin sonuna kadar Selçuklu Devleti'nin İran'ın siyasi yapısındaki rolünü tanıtmayı, kendi hükümetlerini meşrulaştırmak için uyguladıkları yöntemleri ve elde ettikleri gücün esaslarını incelemeyi amaçlamaktadır.

1. 1. Araştırmanın Sorusu

Selçukluların kuruluşundan, Sultan Melikşah döneminin sonuna kadar İran'ın siyasi yapısı nasıldı? Selçuklular, güçlü bir imparatorun oluşumu ve meşruiyet elde etmek için ne tür siyasetler izledi?

1. 2. Araştırmanın Hipotezi

Araştırma, başlangıcından Sultan Melikşah döneminin sonuna kadar Hilâfet esasları çerçevesindeki uygulamalardan yararlanan Selçuklu Devleti'ni, emirlik ve vezirlik kurumunun yönetimini, meşruiyetin yeni türünün icadını, Selçukluların Mâverâünnehir'den Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerindeki hâkimiyetini araştırmayı amaçlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN GEÇMİŞİ

Carla Klausner'in *Selçuklu Döneminde Divan-ı Saları Kitabı*², Selçuklu Devleti'nin bürokrasi yapısıyla ilgili yazılmış nadir eserlerden birisidir. Bu eserde, Selçuklu Devleti bir feodal devlet olarak tanımlanmıştır. Selçuklular, İran menşeli bürokrasiye dayandırılarak ele alınmıştır.

*İslâm Dünyasında Siyaset ve Bilim, Selçuklu Döneminde İdeoloji ve Bilginin Uyumunu*³, Selçuklu döneminde meşruiyet hakkında yazılmış Omid Safi'nin sayılı eserlerinden birisidir. Bu eserde Foka ve Althusser'in görüşleri incelenerek, Selçuklu döneminde bilimin Nizamiye Medreseleriyle ve hangahlarla ilişkisi

² Carla Klausner, *Divansalari ve Vezaret Der Ahd-e Selcuki*, çev. Yakup Ajand, Tahran, 1381/2002.

³ Omid Safi, *Siyaset/ Daneş Der Cihan-e İslam, Hemsuyi-e Marefat ve İdioloji Der Dorey-e Selcuki*, çev. Omid Fazeli, Pejuheşkedey-e Motaleat-e Farhangi, İctimai Yayınları, Tahran 1389/2010.

araştırılmıştır. Dini ve ilmi kurumların, Selçuklu Devleti'nin meşrulaştırılmasıyla ilişkisi değerlendirilmiştir. Kendi türünde, Selçuklu siyasi yapısı hakkındaki bilimsel görüşler açısından eşsiz olan bu eser, Farsça, Arapça, Süryanice tarihi, edebi ve ilmi kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır.

Selçuklu Devleti hakkında yapılmış diğer araştırmalar çoğunlukla tarihçilik bakış açısıyla kaleme alınmış, sadece bir kurum veya bir şahsiyet incelenmiştir. Bu yüzden, bu makalede, İran tarihinde Selçuklu Devleti'nin iktidar yapısı farklı bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılmıştır.

3. TEORİ ÇERÇEVESİ

Bu araştırmada Max Weber'in meşruiyet gücü hakkındaki tanımından faydalanılarak Halife, Sultan, vezir ve emirler arasında Selçuklu hanedanındaki meşruiyet ile yetki verme ilişkisi, tenfiz ve tefviz kavramlarına dayanılarak araştırılmaya çalışılmıştır.

Bir saltanat kendi egemenliğini toplum üzerinde hâkim kıldığı zaman, iktidarını korumak ve varlığını devam ettirmek için toplumun bir kısmının onayını elde etmek zorundadır. Bu anlamda iktidar yapısının şekillenmesi, o toplumun temel düşüncelerine ve itikadı inancına bağlıdır.

Hâkimiyetin meşrulaşması iki temele dayanmaktadır: 1) Hâkimiyeti kuranlar için saltanat hakkı oluşturma. 2) Saltanat hakkının yönetilenler tarafından kabul ve tanışıklığı. Nitekim hâkimiyetin istikrarının devamlılığı onların meşruiyetlerine bağlıdır. Bu yüzden gayrimeşru hâkimiyetler, kendi meşruiyetlerini korumak için sürekli hilelere başvururlar. Meşruiyet ve meşrulaştırmak isteği de hükümetlere güç kazandırdığı için, ilerleyen dönemlerde şiddet eğilimine başvurmaları kaçınılmaz olur.

Gayrimeşru hükümetlerde her zaman temel güç, istila olmuştur. Dolayısıyla bu hükümetlerde meşruiyet kaynağı toplum dışında aranmaktadır. Ayrıca meşruiyet meselesi yönetenler tarafından incelenmektedir. Buna karşılık çağdaş hükümetler kendi meşruiyet meselesini genel olarak toplumun ve yönetilenlerin bakış açısıyla değerlendirmektedirler⁴. Selçuklu dönemi tarihi kaynaklarını incelediğimizde, meşruiyet tanımının yönetenler veya hâkimiyet sahibi olanlar tarafından incelendiğini görüyoruz. Biz ise, meşruiyet mefhumunu değerlendirdiğimizde, daha çok o dönemin iktidar yapısını incelemeye çalışacağız.

⁴ Abbas Zare, *Mebaniy-e Meşruiyet ve Kudret Der Cumhuriy-e İslami İran 1353-1375*, Tahran 1380 /2001, s. 23.

Matthieu Dagan⁵ meşruiyetin tanımını, hakim olan iktidarın fermanına bağlamaktadır. Vatandaşların, emirlere uyma mecburiyetinin altını çizmektedir. Max Weber'in meşruiyet nazariyesinden etkilenen bazı yazarlar bu tarifin görevlendirmek, hak vermek ve vazife gibi anahtar kavramlar üzerinde sağlamlaştığını düşünmektedirler⁶.

Kudret, kalıcılığını devam ettirebilmek için toplumun davranışlarını biçimlendirerek meşruiyet sağlamak zorundadır. İlk başta zorbalığa, hileye ve başka tekniklere başvurmasına rağmen iktidarını meşrulaştırmak için hukuka ve düzene müracaat etmek mecburiyetindedir. Egemenlikçi aşamada ise pratik gereçlerin tamamından yararlanır. Bu durumda kaide ve kanun tanımaz. Ayrıca kudret, istikrarın gerçekleşmesi için toplum tarafından onaylanıp hakkaniyet kazanabilmelidir. İstikrarın sürekliliği ve sonsuza kadar devam etmesi için toplum tarafından hakkaniyetin onaylanmasına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla kudretin, hukuk çerçevesinde şekillenmesi gereklidir⁷. Böylece kudret, faaliyetlerini hukuka uygun olarak ilerleterek hem topluma hem de hükümdarlara uygun davranış biçimi sunmaktadır.

Meşruiyet meselesi, hem hâkimiyetin ortaya çıkış aşamasında (birinci meşruiyet) hem de onun varlık ve devamı aşamasında (ikinci meşruiyet) konu olmuş bir husustur. Birinci meşruiyet, bireyin, grubun ve kabilenin doğal hakkı olarak kabul edilir. Bu meşruiyet egemenliğin kazanılmasında gereklidir. İkinci meşruiyet, meydana gelen hâkimiyetin korunması ve davranış şeklidir⁸. Meşrulaştırma sürecinde ikinci meşruiyetin birinci meşruiyete bağlanılmaması durumunda, meşruiyetin temel kaynakları sarsılır ve kalıcılığını yitirir. Dolayısıyla meşruiyet, karşılaştığı en küçük buhranda dağılabilir.

Toplum içindeki mevcut inançları göz önünde bulundurduğumuzda, hâkimiyete ve siyasi düzene olan bakış açısı, meşruiyetin farklı çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. Nitekim meşruiyet meselesini anlatan en önemli düşünürlerden biri olan Max Weber, meşruiyet çeşitlerini şu şekilde izah etmektedir:

A. Makul Meşruiyet-Kanuni: Hukuka dayalı kuralları dikkate almakta ve hâkimiyetini ona göre sürdürmektedir.

⁵ Matthieu Dogan, "Sançeş-e Mafhum-e Meşruiyet ve Etemad", *Siyasi-İktisadi Bilgiler Dergisi*, No. 97-98, 1374/ 1995, s. 4.

⁶ Zare, a.g.e., s. 27.

⁷ Abolfazl Gazi, *Bayestehay-e Hugug-e Asasi*, Tahran 1381/ 2002, s. 24.

⁸ Said Hajjariyan, "Negahi Be Masaley-e Meşruiyet", *Rahbord Dergisi*, S. 3, 1373/1994, s. 82-87.

B. Geleneksel Meşruiyet: Geçmişten günümüze gelen kutsal ve yaygın inançlar üzerinde kurulmuş olan hâkimiyet türüdür.

C. Beylik Kavramı: Bireyin istisnai ve anormal bir şekilde kutsallaşmış başka bir bireyden emir alması, aslında onun kahramanlaştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır⁹.

Bildiğimiz üzere yasal ve akla uygun meşruiyet, modern toplumlarla daima ilişki içerisinde olmuştur. Dolayısıyla bunun Selçuklu dönemiyle bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu yüzden biz meşruiyetin iki farklı türünü açıklamaya çalışacağız.

3. 1. Geleneksel Meşruiyet

Weber'e göre geleneksel meşruiyet, kutsallık esası üzerinde kurulmuş olup, geçmişten günümüze gelen sistemlerin ve düzenli uygulamaların sergilenmesidir. Sistemlerin bu türlerinde hakimler, geleneksel kaidelerin rütbesine sahip bulunmaktadır. Hakimlere, geleneğin duyduğu saygıdan dolayı itaat edilmektedir. Bu meşruiyet türünde, itaat ve tabi olma şahsi vefalılık üzerine dayanmaktadır. Hakim, lider ismiyle başlangıçta şahsi iş yapmaktadır. Onun elinin altında bulunanlar ise, geleneksel dostlarından veya reayadan oluşmaktadır. Bu bakımdan geleneksel meşruiyette ilişkiler vefalılık üzerine kurulmaktadır ve itaat olunan şahsı, gelenek tayin etmektedir¹⁰.

Geleneksel beyliğin ilk türünü, Patrimonyalizm ya da "ataerkillik" oluşturmaktadır. Bu beylik türünde kudret, özgürce hakimin elinde bulunmamaktadır. Ayrıca o, etrafında olan dostlarının itaatine aşırı derecede bağlı değildir. Fakat onlar ister istemez hakime itaat etmek mecburiyetindedirler. Bu meşruiyet, kanuni bir şekilde yazılmamıştır. İtaat, onların liderinden dolayı gelenektir ve bu bakımdan, lider de şiddetle geleneğe bağlıdır¹¹.

Geleneksel meşruiyetin ilk şekillerinden "Patrimonyal" meşruiyet, reaya ve liderin ilişkisi şeklinde gerçekleşmiştir. Patrimonyal beylikte, geleneğin gücü çok güçlü ve dayanıklıdır. Bu ise, itaatkarlar ve lider arasındaki münasebetleri tanzim etmesine olanak sağlamaktadır¹².

Liderin şahsi ve idari işleri üzerine alşının ortaya çıkması, geleneksel meşruiyetin birinci şekli olan "Patrimonyalizm" beyliğini ortaya çıkarmıştır. Patrimonyalizm liderinin, birçok kudret elde etmesi durumunda ise "Sultanizm"

⁹ Max Weber, *İktisat ve Came'e*, çev. Abbas Menuçehri, Mehrdad Torabi Nejad ve Mustafa Emadzade, Tahran 1374/1995, s. 276-277.

¹⁰ Zare, a.g.e., s. 44.

¹¹ Weber, a.g.e., s. 328.

¹² Zare, a.g.e., s. 46; Weber, a.g.e., s. 323-324.

kavramı oluşmuştur. Liderlik hakkı, sadece liderin şahsi hakkı haline gelmiştir. Bu hak tümüyle ona sahiplenme yetkisini vermiştir. Bu yüzden satma, müsadere veya miras bırakma mümkün olmuştur¹³.

Esasen geleneksel beylik olan Patrimonyal meşruiyet, amelde şahsi kudrete yönelerek uygulanmıştır. Bu bakımdan eğer bu beylik, gelenek gözetmeksizin bencillik esası üzerine kurulursa beylik, sultanlık olarak adlandırılır. Aslında Sultanizm veya sultanlığın iktidarı abartılı patrimonyalizmdir ki ona yeni patrimonyalizm derler¹⁴.

Weber'e göre Patrimonyal devlet, diktatör bir hâkimiyet olarak doğuda uygulanmıştır. Doğu'nun patrimonyal bir örneğinde, padişah siyasi nizamın merkezindedir ve birliğin sebebidir. Onun iradesi kanun hükmündedir. O, memurlar, bürokrasi sistemi ve orduda bulunan vefa sahibi bireyleri paralı askerler arasından seçer ve istihdam eder¹⁵.

Patrimonyal devlette kudret bağı, aynı atanın iktidarı ve çocukların itaati şeklinde görülmektedir. Divan-ı Saları makamı ile hakimın ilişkisi ise, veliahtlık ve görevlendirme yoluyla ve padişahın varlığının devam etmesiyle şekillenmektedir. Bu düzende padişahın ruhu alt tabakaya geçmektedir. Dolayısıyla liyakat ve yeteneğe bakılmadan sadece itaat edenler seçilmektedir. Padişaha yaklaşmak şartsız itaatle başlamaktadır. Yaklaşmak için ise, sürekli bu itaat serüveni devam ettirilmektedir. Çevredekilerin öz itaatini kazanmak da oldukça önemlidir¹⁶.

İktidar ve siyasi yapının umumi ilişkisinde yukarıdan aşağıya aynı düzey hakimdir. Bu dikey ilişkinin yanında yatay bir ilişki de göze çarpmaktadır. Bunlar, eşit bir güçle savaş sahnesinde birbirlerini kontrol etmeye çalışmaktadırlar. Onların bu çekişmesine hakim de el uzatmakta, bazen teşvikle bazen istilayla ve bazen küçümseyerek yukarıdan izlemektedir. Genel olarak patrimonyalizm şu unsurlardan oluşmaktadır:

1. Patrimonyal toplumda siyasetin şahsi yürütülmesi ve aile gibi kurumlarda karar ve uygulamaların şahıslara bağlı olması, tüm sorumlulukların bir kişiye yönelik toplanmasını sonuçlandırır.

2. Hangi makam ve görevde olursa olsun insanlar daima çalıştıkları işlerde, aile ve arkadaşlık ilişkilerinde hakime yakın olmayı tercih eder.

¹³ Weber, a.g.e., s. 347.

¹⁴ Zare, a.g.e., s. 40.

¹⁵ Weber, a.g.e., s. 381-382.

¹⁶ Zare, a.g.e., s. 50.

3. Resmi olmayan siyaset, sınırları çizilmemiş kudret ve kurumsallaşmamış güç sonucunda, gizemli kararlar ve gayri resmi gruplar belirir.

4. Devamlı baş veren savaşlar, ayrılıkların yayılması, düşmanlıkların çoğalması ve çevredekiler arasında sağlıksız rekabet sonucunda padişah, son hakem olarak ortaya çıkar.

5. Orduda vefalı askeri kuruluşun varlığı dışında, merkeziyetçi ve merkeziyetçi olmayan güçler arasında gerilim yaşanır.

6. Toplum inançlarına dayanarak sistemin hakkaniyeti meşrulaştırılırsa, komutanlık istikrarına bağlı kalınırsa, itaat zincirine uyulursa, toplum komutanların fermanlarına itaat eder¹⁷.

3. 2. Karizmatik Meşruiyet (Yücelik)

Weber, "Karizma"yı güzel fevkalade bir sıfat ve ilahi bağış olarak tanımlamaktadır. Nitekim bu sıfatın var olması mümkündür. Karizma mefhumu, akla uygun olandır. Bu anlamda, gayriakli emir ve kaide sahibi işler bu meşruiyet türüne yabancıdır. Karizmatik şahsiyet, kendi davranış biçimine yönelme ve saygıdan dolayı meydana gelmiştir. Eğer bu saygının siyasi yönü bulundurulursa, karizmatik meşruiyetin istikrarla sonuçlanması da mümkün olur¹⁸.

Karizma şahsiyetinin ilkeleri ve özellikleri, sıradan bireyler için pek mümkün değildir. Çünkü karizmatik şahsiyete sahip olanların menşei, ilahi bir temele dayandırılmaktadır. Dolayısıyla bu menşei bünyesinde barındıran özel birey, rehber unvanıyla kabul edilmektedir. Sıradan bireyler, takipçiler ve seçkin şahsiyetlerin öğrencileri ise, karizma şahsiyetinin içeriden oluşmasının en önemli ikinci nedenidir¹⁹. Farklı bir deyişle, karizmanın oluşması ve itibar kazanmasında en önemli etken başka saygın insanların onu onaylamasıdır. Bu onaylama sistemi, aslında saygın insanlar tarafından bir görev duygusuyla birlikte baskı kullanılmadan, özgürce karizma sahibini meşrulaştırıp onu muteber kılmak şeklinde gerçekleşmektedir²⁰.

Karizma sahibi olan bir birey, bu özelliklerini uzun vadede korumalıdır. Kendini takipçilerinin düşüncesinde seçkin ve yararlı bir şahsiyet olarak daima hissettirmelidir. Nitekim Weber'e göre eğer karizma sahibi şahıs, uzun bir süre içinde karizma özelliklerini koruyamadığını ve hepsinden daha önemlisi izinden

¹⁷ Said Hajjariyan, "Sakhte Egtedar-e Soltani Ya Asibpeziri ha" *Siyasi-İktisadi Bilgiler Dergisi*, S. 91-92, (1374)/1995, s. 91-92.

¹⁸ Zare, a.g.e., s. 51.

¹⁹ Zare, a.g.e., s. 52.

²⁰ Weber, a.g.e., s. 398.

gidenler için yararsız olduğunu hissettirirse büyük ihtimalle karizmatik meşruiyetini kaybeder²¹. Bu anlamda karizmatik meşruiyet aslında istikrarsız bir saygınlıktır. Çünkü karizmatik hareket kriz döneminde belirir. Bir durumdan başka bir duruma geçiş sürecidir. Buna dayanarak karizmatik meşruiyetin alt ilkeleri şöyle sıralanabilir:

1. Karizmatik şahsiyetin oluşumunda duygusallık bulunmaktadır. Ayrıca karizmatik meşruiyet, geleneksel hâkimiyettekinden daha çok istikrarsızlığa sahiptir. Çünkü kendisi, eski hâkimiyetin güçsüzleşmesinin bir etkenidir. Ancak bu hareketin sunduğu yeni normlar ve değerler hızla kök salmamakta, zamana yayılmaktadır.

2. Bu hareket, sürekli olarak takipçilerinin duygularına dokunup, onları kışkırtmaya muhtaçtır. Doğal olarak uzun vadede engellere ve sınırlılıklara maruz kalacaktır.

3. Karizmatik egemenliğin esas temeli bağlılığa dayandığından dolayı idari düzen de onun üzerine inşa edilmiştir. Devlet görevlileri, lidere ve harekete bağlılık ve sadakat ölçütleri çerçevesinde seçilmişlerdir. Rehber, mükemmelliğin tezahürü olarak kabul edilmiştir. Takipçilerinin güvensiz ve huzursuz hissetmesini çözümlleyen vefalı taraftarlar ise, kendilerini lider olarak hissetmişlerdir²².

Bu makalede, meşruiyetin başka bir türünün Selçuklu Devleti'nin tarihi olaylarıyla olan uygunluğu tanıtılmıştır. Elbette bu görüş, yenilik ve teorik temeller açısından içerisinde zayıflıklar bulundurmaktadır. Ancak Selçuklu Devleti'nin tarihi olaylarına dikkatli bir şekilde baktığımızda, temelinin sağlam ve gelişmeye dayalı olduğu görülebilir.

Selçuklu sultanları, kazandıkları başarılar sayesinde İslâm toprakları üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Güç tayini için tenfiz ve tefviz yolundan yararlanmışlardır. Hilâfet, vezirlik ve emirlik gibi kurumlardan istifade etmişlerdir. Mezhebi, idari ve nizami bakımdan bu kurumların meşruiyetinden faydalanmışlardır. Bu bakımdan eğer Selçuklu Devleti'nin gücünü, dairesel şekil çizerek göstermek istersek, Sultan bu dairenin merkezinde yer alır. Kendi kudretini ise, çeşitli kurumlar arasında daire içerisinde taksim eder.

Her ne kadar Selçuklu Devleti'nin kudreti, farklı kurumlar tarafından sürekli çekişmeye maruz kalmış olsa da ve onlardan her biri kendi kudretinin sınırlarını yaymaya çalışıp sultanın kudretini etkilemeye çalışmış olsalar da, Selçuklu

²¹ Weber, a.g.e., s. 399.

²² Hossein Başiriye, *Came Şinasi Siyasi*, Tahran 1382/2003.

Devleti'nin kudreti sadece Sultanın varlığıyla anlam kazanmaktadır. Onun yok olması Selçuklu Devleti'nin yok olması anlamına gelmektedir.

Sultanın varlığı başka kurumların varlığına bağlı olduğu için, bu husus dikkatli araştırılmalıdır. Nitekim güç dağılımında sultanın hâkimiyeti, diğer toplumun etkili kurumları için yeterli meşruiyet olmayabilir. Fakat emirler, vezirler ve Halife'nin varlığı, sadece onun varlığına bağlıdır. Her iki tarafta da bunun bilincindedirler. Dolayısıyla Sultan, o dönemde kendi güç dağıtımını farklı kurumlarda uygularken, kendi varlığının ve Selçuklu Devleti'nin devamını sağlamış olur.

Kameri dördüncü ve beşinci yüzyılın büyük teorisyeni Mâverdî, sultanın diğer güç organlarına kudretini teslim etmesine dair çok doğru tabirler kullanmıştır ki bu tabirler tenfiz ve tefviz olarak özetlenmiştir. Tefviz konusunda sultan, veliaht seçimi dışında kısmen de olsa seçim hakkını başkalarına bırakmaktadır. Daha önce onayladığı işlerde nüfuz etme gücünü bazı konularda başkalarına devretmektedir. Böylelikle sultan tarafından nüfuz etme gücüyle görevlendirilen kişi, sadece danışmanlık yapabilmektedir²³.

Sultanın, kudretini muhtelif organlara bırakmasını göz önünde bulundurursak iki uyumlu terim olan tenfiz ve tefviz, meşrulaştırmanın yeni bir türü olarak araştırılmıştır. Selçuklu Devleti tarafından uygulanan bu eşsiz yöntem İran İslâm tarihinde o zamana kadar görülmemiştir.

4. SELÇUKLU DEVLETİ'NDE İKTİDAR YAPISI

4. 1. Halife ve Sultan İlişkisi

Mâverdî M.S 974-1058 (Kameri 364-450) ve Gazâlî M.S 1014-1111 (Kameri 405-505) gibi o dönemin şeriat yazarlarının görüşünde, Halife ve Sultan siyasi bakımdan yakındı. Birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getiriyorlardı. Onların görüşüne göre, Selçuklu döneminde Hilâfet ve saltanat birbirinden ayrı iki kurumdu. Böylelikle Halife toplumun dini faaliyetlerine karşı sorumluydu ve onları denetlemekteydi. Sultan da hükümetin dünyevi işlerinden mesuldü²⁴.

İslâm dünyasında Halife, geleneksel kurum lideri makamındaydı ve geleneksel meşruiyete sahipti. Bu yetki babadan oğula, kuşaktan kuşağa geçmekteydi. Birkaç yüzyıldır dini lider olan Halife, onaylanmış karizmatik bir konuma gelmişti. İşte bu durum, Selçuklu sultanları için iyi bir avantaj olabilirdi.

Türklerin İran coğrafyasına girişi Karahanlıların ve Gaznelilerin hâkimiyetiyle birlikte başlamıştır. Tuğrul Bey'in saldırısıyla ve Selçuklu

²³ Ali İbn-i Muhammed Mâverdî, *Ehkam'ul Sultaniye*, Beyrut 1386/ 2007, s. 22-26.

²⁴ Mâverdî, Birinci Fasil; Muhammed İbn-i Muhammed Gazâlî, *Nasihet'l-Mülük*, düzenleme Aziz'ul-Lah Alizade, Tahran 1389/2010.

Devleti'ni kurmasıyla zirveye ulaşmıştır²⁵. Selçuklular Mâveraünnehîr'e ve Horasan'a saldırmadan önce Müslüman olmuşlardır. (انما المؤمنین اخوه)²⁶. Dolayısıyla onların İslâm'ı kabul etmesi bu bölgedeki toplumun Selçuklulara karşı bakış açısını daha ılımlı hale getirmiştir. Bundan sonraki süreçte Selçuklular, iki rakibi olan Gaznelileri ve Büveyhîleri mağlup etmişlerdir. Onlar Kameri 429 yılında (1037) Nişabur'u ve Gaznelilerin Horasan bölgesinde olan topraklarını ele geçirmişlerdir. Daha sonra Büveyhîlerin elinde olan Bağdat'a doğru harekete geçmişlerdir.

Gaznelilerin toplum üzerinde uyguladıkları baskılar, Selçukluların mukavemetini ağır derecede hafife almaları, özellikle Sultan Mesud Gaznevi döneminde yüksek miktarda alınan vergiler, Gazneli Devleti'ne toplumun itimatsızlığı, bu devletin meşruiyetinin azalmasına büyük etkide bulunan faktörler olmuştur²⁷. Diğer yandan Selçukluların, dini bir silah olarak kullanmaları onlara yardım etmiştir. Kölelikten padişahlığa ulaşmışlardır. Orta Asya çöllerinden İran'a, saltanat kurmak için geldiklerinde Müslümanları itaat altına almaları çok zor olmamıştır.

Büveyhî Hükümeti, Şii mezhebiyle İran'ın batı bölgesinin büyük bir kısmına hakim olmuş, M.S 945'de (Kameri 334) Bağdat'ın sahibi haline gelmişti. Nitekim Abbâsî Halifeliği'ni kendi egemenliği altına almıştı. Fakat İran tarihinde bu dönemde emirlerin arasında olan sorunlar ve iç karışıklıklar sebebiyle Selçukluların karşısında güçsüz durumda kalmıştır. Ayrıca Abbâsî Halifesi hala toplum için İslâm dünyasının en büyük lideri konumunda bulunmaktaydı. Bu ise en büyük etkendi. Türkmenler de çoğunlukla Sünnî-Hanefî oldukları için kolaylıkla Müslümanlar arasında kabul görmüşlerdi. Kendi Sünnî meşruiyetlerini İslâm'ın gölgesinde, İslâm bölgelerinde mümkün kılmışlardı. Bir taraftan Selçukluların İslâm'a girmesi diğer taraftan Gazneli Devleti'nin gücünün azalması, İslâm coğrafyasında Selçukluların onaylanmasına zemin hazırlamıştır.

Yeni Müslüman olmuş Türklerin mezhepsel görüşleri ve inançları, çok uzun süre geçmeden başka mezheplere göre Müslümanlar içinde kabul görmüştür. Bu

²⁵ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Tarih-i Torkhaye Asiyaye Miyane*, çev. Ghaffari Hüseyini, Tahran 1376/1997, s. 68; Muhammed İbn-i Hokel, *Sefername-i İbn-i Hokel: İran Der Suret'l Arz*, düzenleme ve çev. Cafer Şear, Tahran 1384/2005, s. 510.

²⁶ Müminler ancak kardeşlerdir, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız. (Hucurât Suresi 10).

²⁷ Ebu'l-Fazl Muhammed İbn-i Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, mukkadime ve düzenleme Muhammed Cafer Yahaghi ve Mehdi Seyedi, Tahran 1390/2011 s. 926; Clifford Edmund Bosworth, *Tarih-i Gazneviyan*, Tahran 1362/1983, s. 124.

yüzden o dönemde fıkıhlar ve âlimler daha güçlü konuma gelmişler ve egemenlikleri Moğol saldırısına kadar sürmüştür²⁸.

Selçuklular, Hilâfet kurumundan dini ve siyasi fayda elde etmek için çaba harcamışlardır. Siyasi işler için, İslâm ümmetinin lideri konumunda olan Halife'nin onayına ihtiyaç duyduklarından dolayı her zaman Halife'ye karşı saygı ve hürmet göstermişlerdir. Nitekim Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi ve Halife'yi Fâtımî ordularının tehlikesinden kurtararak Irak'ta Büveyhî Hükümeti'ne son vermesi, bunun en açık göstergelerindendir. Selçuklular, bu hareketleriyle Sünnî Müslümanların saygınlığını kazanarak Sünnî Hilâfet kurumunun meşruiyetini elde etmişlerdir.

Selçuklular bir taraftan kendi hükümetlerinin meşruiyeti için Halife'ye ihtiyaç duyarlarken diğer taraftan onu, siyasi olaylar üzerinde önemli bir engel olarak görmekteydiler. Bu yüzden Hilâfeti koruyarak, Halife'nin dünyevi ve örfi bir güç olmadığını göstermişlerdir. Nitekim vezir seçme yoluyla ve akrabalık ilişkileri kurarak Halife üzerinde güç ve üstünlük kurmuşlardır²⁹.

Selçuklular M.S 1040 (Kameri 431) yılında Dandanakan Savaşı'nda başarılı olduktan sonra Halife ile dostluk ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Onlar meşveretten sonra, Abbâsî Halifesi'ne mektup yazmayı uygun görmüşlerdir. Bu mektupla, Gaznelilerle olan savaşa açıklık getirerek, Halife tarafından gelmesi ihtimal olan tehlikeyi önlemeye çalışmışlardır. Nitekim bu mektupta kendilerini Abbâsî Devleti'nin taraftarı ve itaatkârı olarak tanıtmışlar ve Allah yolunda cihat yapan bir Müslüman olarak göstermeye çalışmışlardır. Onlar Gaznelilerin zulmü ve baskılarından bahsederek dini bir hükümetin olmasının altını çizmişlerdir³⁰.

Abbâsî Halifesi için Selçukluların ortaya çıkması, hükümetinin gücünün ve adaletinin tekrar sağlanması bakımından önemliydi³¹. Selçukluların, Büveyhîlerin ve hatta Fâtımîlerin rakibi olması da, Halife için yeniden güç dönemine ulaşması açısından iyi bir fırsattı. Bu yüzden Halife Tuğrul Bey'in hükümetini onaylamıştır. "Bağdat'ta minberlerde Tuğrul Bey adına hutbe okunması ve onun ismiyle sikke basılması emrini vermiştir³²." Selçuklu sultanları ise, Halife'nin adını ve Halifeliliğin liderlik konumunu kullanarak kendi yönetimine meşruiyet

²⁸ Zebih'ul-lah Sefa, *Tarih-i Edebiyat Der İran*, C. 2, Tahran 1390/2011, s. 87.

²⁹ Ebu İbrahim Kavamuddin Fath ibn-i Ali Bondari İsfahani, *Zübdet'l Nüsre ve Nuhbet'l Asre*, çev. Muhammed Hüseyin Celili, Tahran, 1356/1977, s. 8 ; Namik Safizade, *Atabekan-e Kord-e Şebankare ve Lor*, Tahran 1388/ 2009.

³⁰ Nişaburi, Zehir'u-Din, *Selçukname*, Tahran 1390/2011, s. 17; Ebu Bekir Necm'i Din Râvendî, *Rahet'ul Sudur ve Ayet'ul Surur: Al-i Selçuk Tarihi*, Asatir, Tahran 1390/2011, s. 102-103.

³¹ Richard Fray, *Tarih-i İran Az İslam Ta Selacege*, çev. Hasan Anousheh, Tahran 1379/2000, s. 245.

³² Nişaburi, a.g.e., s. 18-19.

kazandırmışlardır. Halife de Sünnî mezhep Selçukluların kılıç kudretinden yararlanıp kendi gücünü İslâm'ın altın çağı dönemindeki bir seviyeye ulaştırmak istemiştir.

Selçuklular ve Hilâfet ilişkisi, M.S 1056 yılında (Kameri 448) Melik Davud İbn-i Mikail İbn-i Selçuk'un kızıyla Halife'nin evliliğinden dolayı sağlamlaşmıştır³³. M.S 1057'de (Kameri 449) Tuğrul, Bağdat'a gidip Halife'yi desteklemek için Melikü'r-Rahîm'i -son Büveyhî hükümdarını- tutuklayıp Taberek Kalesi'ne yollamıştır. Böylelikle ilişkileri daha çok sağlamlaşmıştır. Bu gidişatın üzerine Tuğrul Bey'in, Besasiri'nin isyanını yatıştırmasıyla, ilişkilerinde olan birlik tam zirveye çıkmıştır. M.S 1059 (Kameri 451) nitekim Halife'nin Türk askerlerinin reisi olan Besasiri, onun aleyhinde ve Fâtımî Halifesi Mustansır'ın yararına isyan etmiş ve onun adına hutbe okutmuştu Abbâsî Halifesi'nin ismini hutbelerden kaldırmıştı³⁴. Tuğrul Bey, Halife'yi hem Büveyhîlerden hem de Mısır Fâtımîlerinden kurtararak Abbâsî Hilâfeti'ne yeni bir nefes bağışlamıştır. Halifeler, dini kurumların başında geldikleri için, Selçuklu padişahları onlara saygıyı da daima gerekli görmüşlerdir. Bu saygıyı kıymetli hediyeler ve yüksek miktarda paralar göndererek bildirmişlerdir³⁵.

Selçuklu asrında özellikle Tuğrul Bey döneminde, M.S 1039-1063 (Kameri 431-455) Bağdat'ın devlet dairesi başkanlığı ve güç tabanı, şahne gibi Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen temsilcilerin yetkisinde bulunmaktaydı. Şahnenin görevi Halife'nin ve onun görevlendirdiği yandaşlarının gücünü denetlemektir. Ayrıca Bağdat şahnesinin askeri görevi de mevcuttu. Dolayısıyla Irak ve Bağdat'ta emniyet sağlamak da sorumluydu. Böylece Bağdat şahnesi, nizami ve idari yetkisiyle bir kılıç gibi daima Halife'nin başucunda bulunarak, onun sınırsız gücünü engelleyip Sultan'a karşı çıkabilecek her isyana karşı önlemler almaktaydı.

Selçuklular döneminde, Halifeler kendi vezirlerini seçebilmekteydiler. Nitekim Selçukluların Irak'a girdikleri ilk yılda, Halife fırsat bulup reis-ül vüzera Ebu'l Kasım Ali İbn Hasan İbn Selame'yi kendi veziri unvanıyla seçmiştir³⁶. Fakat Halife'nin veziri pek fazla güce sahip değildi. Daha çok Selçuklu vezirinin

³³ Sadruddîn Hosseini, *Ahbarudevle Selcukiye*, haz. Muhammed İğbal, Lahur 1933, s. 55.

³⁴ Bondari İsfahani, a.g.e., s. 22; Muhammed İbn-i Ali Şebankarei, *Mücmu'l-Ensab*, düzenleme Haşim Mohedes, Tahran 1381/2002, s. 99-110.

³⁵ İzi'd Din Ebu'l Hasan Ali İbn-i İbi'l Kerem Şeybani İbnü'l-Esîr, *Tarih-i Kâmil*, *Tarih-i Bozorg-e İslam ve İran*, C. 10, çev. Ali Haşemi Hayeri ve Ebu'l Kasım Halet, Tahran 1368/1989, s. 214; Muhammed İbn-i Ali İbn-i Taktak, *Tarih-i Fahri Der Adab Molkdari ve Devlethay-i İslami*, çev. Muhammed Vahid Golpayegani, Tahran 1367/1988, s. 309.

³⁶ Abdurrahman İbnü'l Cevzi, *El-Müntezim Fi Tarih-i ve Elam*, Beyrut 1412/1991, s. 91.

gözetimi altında hizmet etmekteydi. Yalnız Selçuklu Melikşah, Muhammed Sultan öldükten sonra Hilâfet kurumunun güçlenmesi için ciddi eylemlerde bulunmuştur³⁷.

4. 2. Sultan ve Vezir İlişkisi

Selçuklu sultanları başlangıçtan beri İran'ın ismini ve soyunu kullanarak kendi hükümetlerine meşruiyet bağışlamakla birlikte Müslümanların da kalplerine daha hızlı girmeye çalışmışlardı³⁸. Eski İran efsanelerinde olan Turan hikâyelerini kullanarak, kendilerini eski Turan Şahları ve Turanlı Afrasyab nesline bağlamışlar ve Al-i Afrasyab olarak adlandırmışlardır³⁹.

Nizâmülmülk, Siyâsetnâme kitabının başlangıcında Melikşah İbn-i Alparslan hakkında şunları söyler: "Yüce Tanrı büyük padişahı, iki önemli liderlik ve padişahlık ilkesi üzerine yarattı. Bu hanedanlık geleneği Büyük Afrasyab'a kadar bu şekilde atadan oğula aktarıldı. Tanrı başka padişahlarda bulunmayan özelliklerle sadece onları süsledi." Selçuklular, kendileri için soyağacı düzenleyerek kendi bağlarını İran mitolojisinde karizmatik liderlere dayandırıp sağlamlaştırmışlardır.

Hükümet sahasının genişlemesi ve imparatorluk döneminin tamamlanmasıyla, imparatorluk yapılarının tahkim ve tespit dönemine gelinmiştir. Burada Selçuklu Devleti'nin siyasi yapısının mimarisinde İranlı temsilciler ve vezirlerden yararlanılmıştır. Bürokrat sisteminin başında gelen ve dergâh üyelerinin en büyüklerinden biri olan vezir, sultanın resmi ve şahsi temsilcisidir⁴⁰.

Hâkimiyetin değişimi, kabilelerin reisleri için de büyük bir değişim olmuştur. Çünkü sultan artık büyük bir imparator haline gelmiştir. Bu yeni durum onları kendi dönemlerinin tecrübeli ve tedbirli bir siyasi karakterine dönüştürmüştür. Fakat bu genç unsurlarda, önceki dönemin temsilcilerinin müspet özellikleri bulunmaktaydı. Yani önceki hükümetlerin siyasi ve idari durumlarından kısmi bilgi sahibiydiler. Siyasi veya divani işler için temiz bir geçmişleri vardı. İşte bu

³⁷ Shahram Yousefi Fer, *Tarih-i Tehevolat-e Siyasi, Farhangi, İktisadi ve İctimai İran Der dorey-e Selcuki*, Tahran 1373/1994, s. 193; Klausner, a.g.e., s. 41.

³⁸ Farsça makaleden çevrilen bu ifade açık değildir. Çevirinin dışına çıkılmaması için, makaleyi çevirirken farklı bilgiler tarafımızdan eklenmemiştir. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, İran coğrafyasında halkın gönüllerine girmek için kendilerini İranlı olarak tanıtılmaları yönündeki algı ve tespit doğru kabul edilmemelidir.

³⁹ Atamelik İbn-i Muhammed Cüveyni, *Târîh-i Cihângüşâ-e Cüveyni*, düzenleme Muhammed Kazvini, Tahran 1388/2009, s. 87-88; Hüseyini, a.g.e., s. 74.

⁴⁰ Catherine Swain Ford Lambton, *Tedavom ve Tahavvol Der Tarih-i Miyaney-e İran*, çev. Yakup Ajand, Tahran 1372/1993, s. 37.

gençler Selçuklu İmparatorluğu'nun seçkin bürokratını oluşturmuşlardır. İlk on yıllarından sonra divan eşraflarına dönüşmüşlerdir. Böylece Selçuklu İmparatorluğu, yerli bilginlerini seçerek onları kabilelik gelenekleriyle harmanlayıp, kendi yapılarının tahkimine yönelik ilk adımlarını atmıştır. Sâ mânî, Gazneli ve Büveyhî döneminin kurumları ve yapıları, İranlı seçkinler tarafından Selçuklulara miras kalmıştır.

İranlı hükümetlerin (Büveyhîler ve Gazneliler) divan teşkilatı, Abbâsî Hilâfeti kurumunun bir kopyasından oluşmaktadır. Dolayısıyla zaman ve çevre koşulları nedeniyle, her tarihsel dönemde çok sayıda değişiklik geçirmiştir. Örneğin; Sâ mânî divanlarının onlu nizamı Selçuklu döneminde dört asli divana dönüşmüştür. Divanlardan bazıları diğer divanlarda birleştirilmiştir. Has, mezalim ve vesaire gibi diğer bazıları kendi divan makamını yitirmiştir. Müstakil ve yarı müstakil kurumlar kendi varlığını sürdürmüştür. Nitekim asıl divan 5 şekilden ibaretti; Divan-ı Ala, Divan-ı İstifa, Divan-ı İşraf, Divan-ı Tuğra veya İnşa ve Divan-ı Arz.

Vezir, Divan-ı Ala'da kendi vazifesinin yanı sıra, çoğunlukla Divan-ı Mezalim'de bulunmaktaydı. Sultanın şahsi hizmetinde olmakla birlikte vilayetlerin emirleri, Halifeler ve diğer ülkelerin hâkimleri ile sultan ilişkisinde doğru yolu göstermekteydi. Divan-ı Ala memurlarının atama ve azledilmelerinde vezirlerin yetkisi muhtemelen değişkendi. İtibarlı dört divanın reislerinin atama fermanı Sultan tarafından ilan ediliyordu ki şüphesiz bu seçimlerde vezirin de etkisi bulunmaktaydı⁴¹.

Vezir aslında işleri kılıçla değil kalemle düzene sokmaktaydı. Fakat genellikle Selçuklu vezirleri düzenli olarak ordu sevklerine de katılmışlardır. Nitekim vezir, sultanın şahsi hizmet makamında, doğal olarak sultanın ordu sevklerinde bulunmuştur. Örneğin; Nizâmülmülk, Alp Arslan döneminde M.S 1063 (Kameri 456) yılında Kutalmış ile savaşta ve Selçuklu Sultanının M.S 1018'de (Kameri 409) Kars'ı fethetmesinde eşlik etmiştir⁴².

Elbette Selçuklu Devleti'nde İranlı vezirlerin en büyüğü olan Hacı Nizâmülmülk çok fazla güce sahipti. Nitekim bazen padişahın kudretiyle omuz omuza gelmekteydi. Onun nizami hizmetçilerle dolu büyük bir ordusu bulunmaktaydı. Bu ordu yaklaşık 20 bin kişi oluşuyordu. Nizâmülmülk'ün iddiasına göre bu hizmetçiler sultanı desteklemek için tutuluyordu⁴³. Melikşah

⁴¹ Lambton, a.g.e., s. 45.

⁴² İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 36; İbnü'l-Belhî, *Fars Name*, düzenleme Guy Le Strange ve Riyoneld Alen Nixson, Tahran 1385/2006, s. 122.

⁴³ İbnü'l Cevzî, a.g.e., s. 66/9; Hüseyinî, a.g.e., s. 55.

tahta oturduğunda M.S 1072 yılında (Kameri 465) 20 yaşında bir gençti. Nizâmülmülk onun saltanatının tümüne vezirlik için yetki sahibiydi. Nitekim bu dönemde Divan-ı Salar'ın bölümlerinin tamamını elde etmiştir.

Sultan Melikşah, Hacı'nın vezirlik süresinde onun bölgeler üzerinde olan hâkimiyetini ve gücünü görüp rahatsız olmuştur. Onun zenginliğini ve etrafındaki hizmetçilerinin, damatlarının ve oğullarının o bölgelerde olan tahakkümünü kendi üzerinde bir baskı olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden Hacı'nın huzuruna devlet erkânıyla haber gönderip şöyle demiştir: "Hacı'ye söyleyin bu topraklara eğer benimle ortaksa, ona göre hüküm vereyim, yok benim yetkimin altındaysa eğer neden benim işlerime karışarak hadsizlik yapıyor? Neden dünyanı almak isteyen oğullarını terbiye etmiyorsun? Onlar artık bizim adamlarımıza saygısızlık yapıyorlar. Senin divitini alıp yetkisiz bırakmamı mı istiyorsun?" Onlar Hacı'nın hizmetine gelerek mesajı bildirmişlerdir. Hacı ise öfkelenip şöyle söylemiştir: "Sultana söyleyin sen bu topraklara benimle ortak olduğunı bilmiyorsun ve benim hakkımda düşüncelerin o kadar ilerlemiş ki artık senin tacının istikrarı bu divite bağlıdır; bu diviti aldığın an, o tacı alırlar senden⁴⁴."

Dolayısıyla Selçuklu Sultanı, Divan-ı Salar idaresinde kendi kudretini İranlı vezirlerin sorumluluğuna bırakarak, aslında Mâverâünnehir'den Akdeniz'e kadar kendi geniş topraklarının idaresinde onların dirayet ve tedbirlerinden faydalanmıştır. Nitekim İranlı görevlilerin meşruiyeti ve geçmişten onlara kalan geleneksel üstünlük, Selçuklu sultanı için güç artırıcı olabilirdi.

Genel olarak, vezirin güvenliği yoktu ve Sultan kendi iradesiyle ya da etrafındakilerin gizli düşmanlık düşüncesinin etkisinde kalarak onu istediği zaman yetkisiz bırakabilirdi. Örnek olarak Selçukluların birinci veziri olan Amîdülmülk Kündürî'yi söyleyebiliriz⁴⁵. Bu vezir, padişahın etrafında olan insanlar özellikle Hacı Nizâmülmülk Tûsi'nin kurnazlığı ve etkisiyle katledilmiştir. Selçuklu vezirlerinin en büyüğü Nizâmülmülk, kendi döneminde

⁴⁴ Hendu Şah İbn-i Sancer Hendu Şah-i Nahçivani, *Tecarub'ul -Selef, Hulefa ve Vuzera Tarihi*, düzenleme Abbas İğbal, Tahoori Kütüphanesi, Tahran 1357/1978, s. 279-208.

⁴⁵ Amîdü'l-Mülk onu öldüren den aman dileyerek abdest alıp birkaç rekat namaz kılmak için süre istemişti. Benim kanım sana helal değil ama sen yemin içip benden Hacı ve Sultan'a bir haber götürürsen eğer kanımı sana helal ederim demişti. Kündürî, "Tuğrul Bey'in iyiliğinin bolluğuyla bu dünyanın devlet mertebesine ve fânî âlemin idaresine eriştim. Senin merhametsizliğinin sebebiyle de şehadet mertebesine ve ebedî cennet nimetine kavuştum. Sizin vasıtanızla dünyevî ve uhrevî saadetim, zahirî ve manevî muratlarım ölümle gerçekleşti. Eğer böyle olursa Selçuklular hanedanında kötü bir bid'at ve çirkin bir gelenek başlattın. Benim hakkımda düşündüğün her şeyin, senin seleflerin ve torunların için de meydana gelmesi yakın olacak." şeklindeki sözleri söylemesini istedi. (Nişaburi, a.g.e., s. 13-24).

geleneksel meşruiyetin yanı sıra karizmatik meşruiyet de kazanmıştır. Bürokrasi ve divani görevleri güçlü bir şekilde yönetmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen, yetkisiz kalma tehlikesi bakımından güven içerisinde değildi. Nitekim Alp Arslan bir keresinde kendi elçilerinden birini Mâverâünnehir valisi Şemsülmülk'ün huzuruna göndermişti. Aynı günlerde vezirlik makamında olan Nizâmülmülk, Dânişmend Eşter ismiyle birini olan bitenden haber etmesi için görevlendirmişti. Şemsülmülk huzuruna gönderilen adam, onun soruları karşısında Nizâmülmülk'ün Râfızî (Şîa) olduğunu söylemişti. Nizâmülmülk, İsmaililerin ateşli muhaliflerindendi ve o günün tabiriyle Râfızîydi. Dânişmend bu meseleyi hemen Nizâmülmülk'e yazarak onu bilgilendirmiştir. Böylece Nizâmülmülk, sadece 30 bin altın dinar harcayarak Alp Arslan'ın bu haberi duymasını engellemiştir⁴⁶.

Vezirin en önemli görevlerinden biri, emirlerle ilişkisini korumaktı. Çünkü onun resmi işleri, emirlerle devamlı çatışmaya yol açıyordu. Onun emirlerle dostluğu sultanın ona karşı güvensizliğine ve başka emirlerin düşmanlığa kalkışmasına sebep oluyordu. Dolayısıyla vezirlerin hareketleri her zaman tehlikeli olmuştur. Nizâmülmülk, kendi oğlu olan Fahrülmülk'e bir mektupta, ordu emirlerine karşı saygılı olmasını tavsiye etmiştir⁴⁷. Görünüşe göre Hacı Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin askeri yapısından dolayı ve ordu emirlerinin Sultanın üzerindeki etkilerini bildiği için her zaman onlara karşı saygılı olunmasını öğütlemiştir⁴⁸.

4-3. Sultan ve Emir İlişkisi

Sultan askeri altyapıdan gelmesinin yanı sıra Türkmen göçebelik geleneğinden geldiği için; her zaman askerler ve emirlere karşı saygı duyuyordu. Özellikle onların, güce ulaşmak için her işi yapabileceklerini biliyordu. Sultan aslında idari işlere onları ortak ederek tenfiz ve tefviz yoluyla, emirlerin arasında kudretin taksimiyle uğraşanları kontrol etmekteydi. Onların nizami meşruiyetini ve kudretini kullanmaktaydı. Nitekim sultan, muhtelif vilayetlere emirlerin gönderilmesiyle Selçuklu hükümetinin zeminini, Mâverâünnehir'den Akdeniz'e kadar yaymayı başarmıştır.

Selçuklu sultanı, emirler arasında geleneksel beyliğin bir üstün türüne sahip bulunmaktaydı. Nitekim Selçuklu hanedanının resmiyet kazanmasıyla ve

⁴⁶ Ebu Ali Hasan İbn-i Ali Hacı Nizâmülmülk, *Siyaset Name*, haz. Hubert Duck, Tahran 1389/2010, s. 88-89.

⁴⁷ Hacı İbn-i Nizam Agili Gezvini, *Asar'ul-Vuzera*, Mir Celal E'din Hosseini Armavi, Tahran 1364/1985, s. 214.

⁴⁸ Cevad Tabatabai, *Hacı Nizam'l-Mülk*, Tahran 1379/2000.

patrimonyalizm bir topluluğa dönüşmesiyle aşiret, sultanizme en ciddi şeklini kazandırmıştır. Bu yüzden emirler, sultana yakınlıklarının yanı sıra birbirleriyle ve vezirlerle rekabete başlamışlardır. Diğer taraftan emirler arasında bir tür birlik ve beraberlik de bulunmaktaydı. Bu yakınlık, kılıç gücü aracılığıyla onlara meşruiyet vermekteydi.

Aralarında olan birliği korumaya çalışan emirler, Selçukluların büyük topraklarını bölüştürüp kendileri için yeni bir meşruiyet tanımlamışlardır. Aslında bu sonuç, birlik ve uyum içinde oldukları için elde edilmiştir. Nitekim onların her iki lideri Tuğrul ve Çağrı Bey, valisi Musa Yabgu, Yunus Selçuk, İbn-i Umman ve yakınları her konuda yardımlaşıp birbirleriyle müttefik olmak için anlaşmışlardır. Böylece iyi ve kötü her durumda daima birlikte olacaklarına söz vermişlerdir: *"Allah korusun bizim aramızda yanlış bir olay baş verirse, inatçı düşmanlarımız bize galip gelip bu toprakları ve gücü elimizden çok kolay çıkarabilirler. Sonraki pişmanlığın bir faydası olmayacak⁴⁹."*

Sultan ile emirlerin ilişkisi, her zaman vezir ile emir ilişkisinin etkisi altında olmuştur. Aslında vezirin gücü ön planda, emirlerin önemi ise ikinci planda yer almaktaydı. Fakat Divan-ı Saları'nın zayıflık gösterdiği dönemde onların gücü artmıştır. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra ise, emirler zamanla Divan-ı Saları gücünden alı konulmuşlardır. Fakat ondan sonra divan memurluğunda olan hiçbir görevli, asla kendi etki ve denetim gücünü emirlerin üzerinde hissettirememiştir⁵⁰.

Sultanın gözetimi altında olan ve güç dağıtımında pay alan emirler üç kısma ayrılmaktaydı: 1. Sultanın sarayında bulunan emirler. Orada ordu ve sarayın günlük işlerini yapıyorlardı. 2. Toprak sahibi emirler. Vilayetlerin yönetimi ve bölgelerin idaresinden sorumluydular. 3. Seyyar ve başıboş emirler. Onlar bir yere bağlı değillerdi. Memleket boyunca başıboş geziyorlardı. Sadece gerektiği zaman Sultan'ın muhtelif rehberlerinin yardımına koşuyorlardı⁵¹.

Selçuklu emirlerinin sorumluluklarının biri, atabeylik kurumunun idaresi idi. Atabey, Selçuklu şehzadelerinin eğitimini üstlenmiş olan bir kurumdu. Şehzade, vilayet yönetimine mensup olduğunda, çocukluk çağında vilayet divanının teşkilatı ona teslim ediliyordu. Atabey, şehzadeye ordu ve bürokrasi tekniklerini

⁴⁹ Nişaburi, a.g.e., s. 14.

⁵⁰ Mecdü'l-mülk'ün zorbalıklarından iyice bıkmış olan emirler isyan edip bir anda onun çadırına saldırdılar. Mecdü'l-mülk bu durumdan haberdar olunca Sultan'ın çadırına kaçtı. Emirler arkasından giderek onun etrafını kuşatıp saf tuttular. Berkıyruk'un muhalefetine rağmen Padişah'ın haremine girip Mecdü'l-mülk'ü öldürdüler. (Râvendî, a.g.e., s. 145-147; İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 196-197).

⁵¹ Lambton, a.g.e., s. 266-267.

öğretmesinin yanında, onu hareketleri ve davranışları üzerinde isyan ve ayaklanma ihtimaline karşı gözlemliyordu⁵².

Selçuklu Devleti'nin bazı toprakları merkezden uzak olduğu için, hükümetin iktidarı ve denetleme yetkisi azalmaktaydı. Bu yüzden Selçuklu hükümetinin feodal sistemi, Selçuklu sultanlarının atabeylik sisteminden yararlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Selçuklu şehzadelerinin sarayda sayılarının birkaç kuşak artışı, özel bölgelerde mülkiyet sahibi olma hakkını zorlaştırmıştır. Bu yüzden o bölgelere şehzadeyle birlikte gönderilen atabeyler, Selçuklu sultanının kudretinin korunması, şehzadelerin merkezden uzak durma düşüncelerinin engellenmesi ve Selçuklu sultanına bağlı kalmaları için onlara eğitim vermişlerdir.

O günün dünyasında bu düzen (İslâm'ın gelişinden sonra İran kendi toprak bütünlüğünü yitirdi ve elden ele Tâhirîler, Saffârîler, Ziyârîler, Büveyhîler ve Gazneliler gibi hanedanlarının eline geçti) Selçuklu padişahlarının ayakta kalmasını sağlamıştır. Hacı Nizâmülmülk'ün tedbirleri sayesinde idare edilen Sultan Muhammed Melikşah dönemi dışında atabeylerden birçoğu tek başına yönetimi ellerine almışlardır. Ama daima Selçuklu Devleti'nin ismini taşımışlardır. Bunlardan Anadolu Selçukluları, Kirman Selçukluları, Fars ve Loristan atabeyliğini örnek olarak söyleyebiliriz⁵³.

"İktâ" terimi genellikle kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi anlamına gelmektedir. Selçuklu döneminde iktâdan maksat, teslim edilen toprak çeşidi veya aidatlar idi. Bu ise, daha çok hizmetlerin yapılması meselesiyle ve nizami vazifeyle ilgiliydi. Ayrıca yapılan iş karşısında, idari görevler ve vergi muafiyetleri veriliyordu. Hacı Nizâmülmülk Siyâsetnâme'de bir bölümü iktâyâ ve onun sahiplerine ayırmıştır. Topraklarını iktâ edenlerin, o topraklarda yaşayan insanlardan hiçbir şey almaya hakları olmadıklarını söylemiştir. "*Onlar, mülk ve halkın sahibinin sadece sultanın olduğunu gerçekten bilmeleri lazımdır*"⁵⁴. Nitekim Selçuklu döneminde iktâ sahibi olanlar reayanın mal, can ve toprakları üzerinde yetki sahibiydiler.

SONUÇ

İslâm'ın kabulüyle birlikte Selçuklu Devleti, mezhebi, idari, divani ve askeri makamların arasında ülke idaresini taksim ederek kendi geniş imparatorluğunun

⁵² Yousefi Fer, a.g.e., s. 120.

⁵³ Seadet Khodgu, *Atabakan-e Lorestan (Loristan Atabeyleri)*, Aflak, Khorramabad 1389/2010; Safizade, a.g.e., s. 1388.

⁵⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 43.

üzerinde hâkimiyetini uzun süre için garantilemiştir. Selçuklu Devleti, sultan merkezli olmasıyla Büveyhîler ve Gazneliler gibi İranlı hanedanların tarihi tecrübelerinden yararlanmış ve İslâm topraklarında uzun süreli yönetim kurmaya çalışmıştır.

Selçukluların Bağdat'a girişi ve Halife'yi Büveyhî emirleri ve Fâtımî mezhepli Mısır Halifelerinin elinden kurtarmaları, dini bir kurum olarak Abbâsî Halifeliği'nin gücünü yeniden kazanmasına sebep olmuştur. Selçuklu sultanı, vezir seçimini ve dini işlerin liderliğini Halife'ye bırakarak onun varlığını İslâm toplumunda kesinleştirmiştir. Kendisi ise, Halife'nin karizmatik ve geleneksel meşruiyetinden faydalanıp hükümetinin meşruiyetini garantilemiştir. Halife ile akrabalık ilişkileri kurarak ve Bağdat'a şahne görevlendirerek hükümetinin meşruiyet yapılarını sağlamlaştırmıştır. Daima Halife üzerinde bir gözlemci sistem kurarak onun yetkisini sınırlandırmıştır. Elbette, Sultan dini işlerin tamamını Halife'nin sorumluluğuna bırakmamıştır. Nitekim o dönemde dini âlimler ve sufiler de yüksek derecede değerli konumdadı.

Abbâsî Halifesi, o dönemde Bağdat'ta Şii Büveyhî Devleti'nin bulunması ve Mısır Fâtımîlerinin İslâm dünyasında hâkimiyet gücünün olmasından dolayı, siyasi ve dini güçten yoksun bir vaziyette bulunmaktaydı. Dolayısıyla Sünnî Selçuklularının kılıç gücünden faydalanarak, İslâm Halifeliği'nin lideri olarak kendi siyasi kudretine tekrar sahip olabilmek için çalışmıştır.

Selçuklu Sultanı, İran'ın bin yıldan çok tarihi tecrübesi olan bürokrasisinden yararlanarak, İranlı temsilcilerinin geleneksel meşruiyeti aracılığıyla ülkede kendi kudretini kökleştirmiştir. O kendisi için soy ağacı oluşturarak ve kendi soyunu Afrasyab'a dayandırarak İranlı toplumunda kendi kabul ortamına zemin hazırlamıştır⁵⁵. Selçuklu Devleti'nin Sultanı Melikşah döneminin sonuna kadar, vezirlik (ilk başlarda Amîdülmülk Küdürî'nin sorumluluğunda ve sonra Hacı Nizâmülmülk'te idi) tevfiz türünden idi. Bu anlamda vezir, padişah tarafından seçilerek tam yetki ile divanî ve idari işlere bakıyordu. Vezir Divan-ı Ali nezaretçi makamında, ülkenin idari görevlerini dört asli divan yani istifa, işraf, tuğra veya inşa ve divan-ı arz arasında taksim ediyordu. Fakat vezirin makamı daima Selçuklu emirlerinin etkisi altındaydı. Nitekim emirlerin devlette gücünün artmasıyla vezirler istikrarsız bir vaziyet almışlardır.

⁵⁵ Farsça makaleden çevrilen bu ifade açık değildir. Çünkü Selçuklu Devleti'nin devlet teşkilatında, Abbâsîlerin idari ve devlet teşkilatını da görebilmekteyiz. Elbette ki Abbâsîler de bir kısım teşkilatını İslam öncesi Sâsânî ve Perslerden kalan devlet teşkilatından almıştır. Ancak sadece bunlara bağlamak da yanlış olur.

Selçuklu sultanı emirlere çok değer vermiştir. Özellikle kendisini emirlerin soyundan ve onların kılıç gücü olarak görmüştür. Emirlerin, kendi gizli ve açık kudretine dayanarak resmi ve gayri resmi kurumlar çerçevesinde gizli olduklarının daima farkında olmuştur. Bu bakımdan emirleri, iki ucu keskin kılıç gibi Selçuklu kudretinin karşısında veya hizmetinde kullanılabilirdi. Bu yüzden Selçuklu sultanı vilayetlerin emirliğine, iktâ bağışlama veya onlara şehzadelerin atabeylik görevini vererek onların güçlü varlığını hem Selçuklu topraklarındaki idare sisteminde kullanmış hem de kendi hâkimiyetini Selçuklu'nun geniş topraklarında uzun süre kurmuştur. Fakat emirlerden birçoğu Selçuklu Melikşah döneminden sonra itaatsizlik yapmaya başlamışlardır. Sultanın zayıflamasıyla birlikte Selçuklu kudretinin merkez noktası konumuna geldiklerini iddia etmişlerdir. Selçuklu hanedanlarının ismini kullanarak, kendi isimlerini tarihte kaydetmişlerdir.

Selçuklu Devleti, İran İslâm tarihinde o zamana kadar eşsiz olan tefviz ve tenfiz yoluyla muhtelif kurumlar arasında kendi kudretini taksim edip meşruiyetin yeni bir türünü uygulamıştır. Bu meşruiyet Selçuklu İmparatorluğu'na kendi hâkimiyet sınırlarını iki yüz yıla kadar Mâverâünnehir'den Akdeniz'e kadar ulaşan İslâm'ın geniş toprakları üzerinde genişletmesine imkân vermiştir.

KAYNAKÇA

- Gazi, Abolfazl, *Bayestehay-e Hugug-e Asasi*, Mizan Yayınları, Tahran 1381/2002.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *Tarih-i Torkhaye Asiyaye Miya*, çev. Ghaffari Hüseyini, Tus Yayınları, Tahran 1376/1997.
- Hosseini, Başiriye, *Came Şinasi Siyasi*, Ney Yayınları, Tahran 1382/2003.
- Ebu'l-Fazl Muhammed İbn-i Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, mukkadime ve düzenleme Muhammed Cafer Yahaghi ve Mehdi Seyedi, Sokhen Yayınları, Tahran 1390/2011.
- Bondari İsfahani, Ebu İbrahim Kavamuddin Fath ibn-i Ali, *Zübdet'l Nüsre ve Nuhbet'l Asre*, çev. Muhammed Hüseyin Celili, Bonyad-e Farhang Yayınları, Tahran 1356/1977.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Tarih-i Gazneviyan*, Emir Kebir Yayınları, Tahran 1362/1983.
- Atamelik İbn-i Muhammed Cüveyni, *Târîh-i Cihângüşâ-e Cüveyni*, düzenleme Muhammed Kazvini, Negah Yayınları, Tahran 1388/2009.
- Dogan, Matthieu, "Sançeş-e Mafhum-e Meşruiyet ve Etemad", *Siyasi-İktisadi Bilgiler Dergisi*, No. 97-98, 1374/1995.
- Fray, Richard, *Tarih-i İran Az İslam Ta Selacege*, çev. Hasan Anousheh, Emir Kebir Yayınları, Tahran 1379/2000.
- Gazâlî, Muhammed İbn-i Muhammed, *Nasihet'l-Mülük*, düzenleme Aziz'ul-Lah Alizade, Ferdeos Yayınları, Tahran 1389/2010.
- Gezvini, Hacı İbn-i Nizam Agili, *Asar'ul-Vuzera*, Mir Celal E'din Hosseini Armavi, İtilaat Yayınları, Tahran 1364/1985.
- Hace Nizâmülmülk, Ebu Ali Hasan İbn-i Ali, *Siyaset Name*, hazırlayan Hubert Duck, İlmi ve Farhangi Yayınları, Tahran 1389/2010.
- Hajjariyan, Said, "Negahi Be Masaley-e Meşruiyet", *Rahbord Dergisi*, S. 3, 1373/1994, s. 82-87.
- , "Sakhte Egtedar-e Soltani Ya Asibpeziri ha", *Siyasi-İktisadi Bilgiler Dergisi*, S. 91-92, 1374/1995, s. 91-92.
- Hendu Şah-i Nahçivani, Hendu Şah İbn-i Sancer, *Tecarub'ul -Selef, Hulefa ve Vuzera Tarihi*, düzenleme Abbas İğbal, Tahoori Kütüphanesi, Tahran 1357/1978, Hosseini, Sadruddîn, *Ahbarudevle Selcukiye*, hazırlayan Muhammed İğbal, Lahur 1933.
- İbn-i Hokel, Muhammed İbn-i Hokel, *Sefername-i İbn-i Hokel: İran Der Suret'l Arz*, düzenleme ve çev. Cafer Şear, Sazmend Yayınları, Tahran 1384/2005.
- Muhammed İbn-i Ali İbn-i Taktak, *Tarih-i Fahri Der Adab Molkdari ve Devlethay-i İslami*, çev. Muhammed Vahid Golpayegani, İlmi ve Farhangi Yayınları, Tahran 1367/1988.
- Abdurrahman İbnu'l Cevzî, *El-Müntezim Fi Tarih-i ve Elam*, Daru'l-kutup Yayınları, Beyrut 1412/1991.
- İbnü'l-Belhî, *Fars Name*, düzenleme Guy Le Strange ve Riyoneld Alen Nixon, Asatir Yayınları, Tahran 1385/2006.
- İbnü'l-Esîr, İzi'd Din Ebu'l Hasan Ali İbn-i İbi'l Kerem Şeybani, *Tarih-i Kâmil, Tarih-i Bozorg-e İslam ve İran*, C. 10, çev. Ali Haşemi Hayeri ve Ebu'l Kasim Halet, İlmi Yayınları, Tahran 1368/1989.
- Khodgu, Seadet, *Atabakan-e Lorestan*, Aflak, Khorramabad, 1389/2010.
- Klausner, Carla, *Divansalari ve Vezaret Der Ahd-e Selcuki*, çev. Yakup Ajand, Emir Kebir Yayınları, Tahran 1381/2002.

- Lambton, Catherine Swain Ford, *Tedavom ve Tahavvol Der Tarih-i Miyaney-e İnan*, çev. Yakup Ajand, Neşr-i Ney, Tahran 1372/1993.
- Ali İbn-i Muhammed Mâverdî, *Ehkam'ul Sultaniye*, Dar'ul-Fikr Yayınları, Beyrut 1386/2007.
- Zehir'u-Din Nişaburi, *Selçukname*, Asatir Yayınları, Tahran 1390/2011.
- Ebu Bekir Necm'i Din Râvendî, *Rahet'ul Sudur ve Ayet'ul Surur: Al-i Selçuk Tarihi*, Asatir, Tahran 1390/2011.
- Safizade, Namik, *Atabekan-e Kord-e Şebankare ve Lor*, İran Şinası Yayınları, Tahran 1388/2009.
- Safi, Omid, *Siyaset/ Daneş Der Cihan-e İslam, Hemsuyi-e Marefat ve İdioloji Der Dorey-e Selcuki* çev. Omid Fazeli, Pejuheşkedey-e Motaleat-e Farhangi ve İctimai Yayınları, Tahran 1389/2010.
- Sefa, Zebih'ul-lah, *Tarih-i Edebiyat Der*, C. 2, 21. Baskı, Ferdeos, Tahran 1390/ 2011.
- Şebankarei, Muhammed İbn-i Ali, *Mücmu'l-Ensab*, düzenleme Haşim Mohedes, Emir Kebir Yayınları, Tahran 1381/2002.
- Tabatabai, Cevad, *Hace Nizam'l-Mülk*, Terh-i No Yayınları, Tahran 1379/2000.
- Weber, Max, *İktisat ve Came'e*, çev. Abbas Menuçehri, Mehrdad Torabi Nejad ve Mustafa Emadzade, Mola Yayınları, Tahran 1374/1995.
- Yousefi Fer, Shahram, *Tarih-i Tehevlat-e Siyasi, Farhangi, İktisadi ve İctimai İnan Der dorey-e Selcuki*, Peyam-i Nour Yayınları, Tahran 1373/1994.
- Zare, Abbas, *Mebaniy-e Meşruiyet ve Kudret Der Cumhuriy-e İslami İnan 1353-1375*, Farhang ve Daniş Müessesesi Yayınları, Tahran 1380/2001.